

QLOBALLAŞMA BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN KƏSKİNLƏŞMƏSİ KONTEKSTİNDƏ

Kamal Mahmudov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: kamal-1965@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.2.48

Xülasə. Məqalədə müasir dövrdə geniş miqyas almış qloballaşmanın yaranma səbəbləri və tarixi kökləri araşdırılmış, bu fenomenə münasibətdə mövcud olan müxtəlif metodoloji yanaşmalar qeyd olunmuşdur. Qloballaşmanın tarixi mərhələləri təsvir edilməklə bu sahədə mövcud olan əsas konsepsiyalar şərh edilmişdir. Bu proses nəticəsində dünyanın təmərküzləşməsinə aparən meyillərin dönməzliyini əsaslandıran ideyaların və ideologiyaların formalaşması ilə yanaşı, inkişafı ləngidən ünsürlər ardıcıl şəkildə aradan qaldırılır. XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində dünyada, xüsusilə də Avro-atlantik məkanda siyasi və iqtisadi inteqrasiya proseslərinin, eyni zamanda antiqloballaşma meyillərinin güclənməsi və alternativ yanaşmaların yaranması prosesi təhlil edilmişdir. Beynəlxalq təşkilatların siyasi proseslərə təsirinin zəifləməsi, regional təşkilatların güc mərkəzlərinə çevrilməsi və qloballaşma prosesinə qarşı olan qüvvələrin fəallaşması fonunda siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafın alternativini təklif edən qlokalizasiyanın tərəfdarlarının sayının artması müşahidə olunur.

Açar sözlər: inteqrasiya, qloballaşma, beynəlxalq təşkilatlar, antiqloballaşma, qlokalizasiya

Giriş

Dünyada baş verən iqtisadi, mədəni və siyasi inteqrasiya proseslərini təsvir etmək üçün qloballaşma terminindən istifadə olunur. İmperiyaların, dünya dinlərinin yaranması, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi qloballaşmanın əsasını qoymuşdur. Müasir dövrdə dünyanın hər hansı bölgəsində baş verən hadisələr xarakterindən asılı olaraq bütün planetə təsir göstərə bilər. Bu əlbəttə ki, informasiya texnologiyalarının inkişafı, sərhədlərin şəffaflaşması və müxtəlif səpkili əlaqələrin genişlənməsi ilə bağlıdır. Kürəşel proses olaraq qloballaşma beynəlxalq münasibətlər sistemində də təsir göstərir. Qloballaşmanın genişlənməsinə qarşı olan qüvvələrin fəallaşmasına və onun alternativini təklif edən qlokalizasiya hərəkətinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qloballaşma beynəlxalq münasibətlərin kəskinləşməsi kontekstində

Qloballaşma insan toplumlarının yaxınlaşması və fərqliliklərin aradan qaldırılmasını ehtiva edən dünya miqyaslı hadisədir. O, özündə informasiya texnologiyalarında baş vermiş inqilabı, iqtisadi inteqrasiyasını, etik-mədəni stereotiplərin dəyişilməsi və müasir dövrün universal dəyərlərini özündə əks etdirən yeni siyasi-iqtisadi və sosial-mədəni münasibətlərin formalaşması prosesini ifadə edir. Bu proses beynəlxalq münasibətlər sistemində bir sıra mühüm yeniliklər gətirmişdir. Bəzi beynəlxalq təşkilatlar dünyada hüquq normalarının riayət olunmasına nəzarət funksiyasını yerinə yetirirlər (Beynəlxalq Tribunal, İnterpol və s.). Müasir dövrdə siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın genişlənməsi nəticəsində

müxtəlif qurumların güc mərkəzləri kimi formalaşması prosesi də sürətlənmişdir (Avropa İttifaqı, NATO, ŞƏT, BRİCS, Türk Dövlətləri Təşkilatı).

Dünyada gedən inteqrasiya prosesləri dəyərləndirilərkən müxtəlif terminlərdən istifadə olunurdu. Bir termin kimi “qloballaşma” ilk dəfə olaraq 1963-cü ildə kanadalı alim Marşal Mak Luhan tərəfindən işlədilib. Marşal Mak Luhan bu qənaətə gəlmişdir ki, dünyanın böyük bir parçasında “qlobal kənd”in formalaşması prosesləri gedir. Bir sıra tədqiqatçılar isə belə hesab edirlər ki, bu termin ilk dəfə olaraq 1980-ci illərdən başlayaraq ABŞ-ın Harvard, Stenford, Kolumbiya universitetlərində istifadə olunmuş və qısa bir müddət ərzində elmi leksikona daxil olmuşdu [3].

Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq qloballaşmanın miqyası da genişlənir. Nəticədə qloballaşan cəmiyyətlərdə ünsiyyət və sosiallaşma xeyli asanlaşmışdır. İnformasiya texnologiyalarının son inkişaf sürəti isə dünyada “məsafənin” xeyli “qısalmasına” səbəb olmuşdur.

Qloballaşma prosesinin tarixi uzaq XII-XIII əsrlərə gedib çıxır. Bu, dövr Qərbi Avropada bazar münasibətlərinin formalaşması ilə bağlı idi. Məşhur ABŞ sosioloqu, “sistem analizli dünya” konsepsiyasının banilərindən biri İmmanuil Vallersteyn fikrincə sonrakı dövrlərdə qloballaşma prosesi müəyyən tənəzzül yaşasa da, XV-XVI əsrlərdə Böyük coğrafi kəşflərin edilməsi ilə əlaqədar yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın aydın ifadə olunan cizgiləri hələ qədim dünyanın etnik-siyasi və hərbi-iqtisadi ekspansiyası, həmçinin qlobal ticarət-iqtisadi əlaqələr kontekstində özünü ifadə edirdi [2, s.157]. Çoxetnoslu və çoxkonfessiyalı Assuriya, Əhəməni, Makedoniyalı İsgəndər, Roma, Ərəb Xilafəti, Monqol, Osmanlı imperiyalarının yaranması və Böyük coğrafi kəşflərdən sonra genişlənən müstəmləkə işğallarını tarixdə qloballaşmanı stimullaşdıran siyasi, iqtisadi və mədəni amillərdən hesab etmək olar. Dünya ticarətinin və vahid bazarın yaranması, ərazilərin siyasi cəhətdən bölüşdürülməsi sivilizasiyalararası əlaqələri intensivləşdirərək inteqrasiya proseslərini sürətləndirdi. Qloballaşmanın hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi böyük maliyyə resurslarına və siyasi gücə malik olan transmilli korporasiyaları da qeyd etmək lazımdır. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq TMK-lar iqtisadi inteqrasiya prosesində çox önəmli rol oynayırlar.

Qloballaşmanın yaranması və inkişaf tarixi haqqında fərqli mülahizələr mövcuddur. Bu mülahizələrdən birinə görə tarixdə bir neçə qloballaşma dalğası mövcud olmuşdur:

- Birinci dalğa - İnsanın Şərqi Afrikadan bütün dünyaya yayılması prosesi olmuşdur;
- İkincisi - Qəbilə ittifaqlarının meydana gəlməsi;
- Üçüncüsü - İlk dövlətlərin yaranması;
- Dördüncüsü - Roma, Çin və s. imperiyaların formalaşması;
- Beşincisi - Kolumbdan üzü bəri - XX əsrə qədərki dövr

Cinli mütəxəsis Van Deysuan bu haqda yazır: “Ən geniş mənada tarixi aspektdə götürdükdə belə demək olar: hər bir konkret dalğa bəşəriyyət tarixinin mürəkkəb və çoxçalarlı

mərhələlərini əks etdirmişdir [1, s.18]. Qloballaşmanın yaranmasına dair mülahizələr fərqli olsa da, Böyük coğrafi kəşflərdən sonra dünyada gedən proseslər qloballaşmanın məhz bu dövrdə yarandığını göstərir. Qədim tarixə malik olan qloballaşma prosesi obyektiv xarakter daşıyır, dünyanın bütün bölgələrini və cəmiyyət həyatının demək olar ki, bütün sferalarını əhatə edir. Müasir dövrdə bu prosesə münasibətdə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalar qloballaşmanın mahiyyətini və perspektivlərini fərqli aspektlərdən şərh edir.

Birinci metodoloji yanaşma qlobal iqtisadi artım dövrü ilə bağlıdır. Bu metodoloji yanaşmanın tərəfdarlarından olan R.Darendorf, F.Nuşeler, O.Lafonten, B.Geyts, B. Klinton və başqalarının fikrincə qloballaşma iqtisadi inkişafın intensivləşməsi və çiçəklənmənin yeni mərhələsidir. Bu metodoloji yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə bəşəriyyəti narahat edən qlobal problemləri qloballaşma prosesi nəticəsində aradan qaldırmaq mümkündür.

İkinci metodoloji yanaşma qlobal multimədəni cəmiyyət dövrü ilə bağlıdır. Bu metodoloji yanaşmanın ən parlaq nümayəndəsi S.Hantinqtondur. Onun fikrinə görə, qloballaşma dünyada münaqişə ocaqlarının artmasına səbəb olur. İqtisadi inkişaf qloballaşma prosesi zamanı geosiyasi mənzərəni dəyişdirir, bu da çoxlu sayda yeni münaqişələrə səbəb olur.

Üçüncü metodoloji yanaşma isə solumun sistemli transformasiya yanaşması ilə xarakterizə edilir. Bu metodoloji yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə qloballaşma milli-mədəni inteqrasiya prinsiplərinə söykənən ənənəvi siyasi qaydaların sona çatmasıdır. Bu metodoloji yanaşmanın nümayəndələri əsasən siyasi sahədə baş verən dəyişikliklərə diqqət yetirirlər.

Dördüncü metodoloji yanaşmanın tərəfdarları isə qloballaşma prosesinə çox bədbin münasibət bəsləyir, bu prosesi mədəniyyət və ənənələrin ləbüd sonu kimi səciyyələndirilir. Bu yanaşmanın nümayəndələrini antiqlobalist mövqedən çıxış edərək, qloballaşmanın gətirdiyi mənfi fəsadları qabarıq bir tərzdə nümayiş etdirirlər [3]. Bu baxışların hər biri reallığı əks etdirsə də, son illərdə etno-siyasi münaqişələrin kəskinləşməsi, müasir dünyada ən böyük və təhlükəli qarşıdurmaların varlığı və kasıb sosial təbəqələr arasında deyil, müxtəlif mədəni kimliklərə malik xalqlar arasında baş verəcəyini iddia edən S. Hantinqtonun fikirlərini təsdiq edir [12, s.24].

Genişmiqyaslı müharibələr, iqtisadi və siyasi böhranlar qloballaşma prosesini ləngitsə də, XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq o, yenidən sürətlənməyə başladı. İkiqütblü siyasi sistemin mövcud olduğu “soyuq müharibə” dövründə formalaşan, ideoloji əsaslara söykənən hərbi-siyasi blok və ittifaqlar qloballaşma prosesinə mənfi təsir göstərirdi. Dünyada genişlənən inteqrasiya prosesləri sosializm sisteminin süqutundan sonra xüsusilə gücləndi. XX yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlər sistemi keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Qloballaşmanın geniş vüsət aldığı müasir dövrdə bu proses əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq çoxsaylı milli və ideoloji konsepsiyaların yaranmasına təkan

verdi. Bu prosesin əsası sayılan iqtisadi inteqrasiyanın miqyası daha da genişlənir. Eyni zamanda beynəlxalq münasibətlərin inkişafında da qloballaşma mühüm amilə çevrilmişdir.

Qloballaşmanın ABŞ konsepsiyasında bu ölkədə mövcud olan dəyərlər sistemi nümunə olmaqla demokratiyanın dünyaya yayılması və onun müdafiəçisi kimi ABŞ-ın hegemonluğuna, Avropa konsepsiyasında Qərbi dəyərləri əsasında avrointeqrasiyaya üstünlük verilir. Rusiyanın qloballaşma konsepsiyasının əsasında Avroasiya məkanında bu ölkənin xüsusi missiyasının olması durur. Məqsəd isə “rus dünyası” ideyası əsasında keçmiş Sovet imperiyasını yeni formada bərpa etməkdir. Son illərdə iqtisadi gücünü sürətlə artıran və beynəlxalq münasibətlər sistemində fəal rol oynayan Çinin qloballaşma konsepsiyasında bu ölkədə formalaşmış Konfusi əxlaqı mühüm yer tutur. Dünyanın aparıcı ölkələrinin qloballaşma prosesinə öz maraqları çərçivəsindən yanaşmalarına baxmayaraq obyektiv xarakter daşıyan bu proses bəşər tarixinin müasir inkişaf mərhələsində böyük rol oynayır.

Sovet İttifaqının və dünya sosializm sisteminin dağılması, 70 il sivilizasiyaları “doğma-özgə” əlamətləri ilə parçalayan “dəmir pərdənin” aradan qaldırılması, keçmiş SSRİ məkanına daxil olan ölkələrin yeni sosial-iqtisadi, ictimai-mədəni və siyasi əsaslarda Müstəqil Dövlətlər Birliyində (MDB) təmsil olunması, 1992-ci ildə isə Avropanın çox böyük bir hissəsinin 7 fevral 1992-ci il tarixində bağlanmış Maastrix (Niderland) müqaviləsi əsasında təşkil olunmuş Avropa Birliyinə cəlb edilməsi digər planetar miqyaslı hadisələrlə bağlı idi [2, s.157]. Beləliklə dünyada baş verən siyasi-iqtisadi dəyişikliklər inkişaf etmiş və beynəlxalq münasibətlərdə aparıcı rol oynayan dövlətlərin əksəriyyətinin yer aldığı Avro-atlantika məkanında inteqrasiya proseslərini genişləndirdi. Bunun əsas səbəbi beynəlxalq münasibətlərdə daha aktiv rol oynamaq istəyi və iqtisadi rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır. Sosializm sisteminin çöküşündən sonra Şərqi Avropada və qismən də keçmiş SSRİ məkanındakı dövlətlər iqtisadi inkişafa və əhalinin rifah səviyyəsinin artırılmasına nail olmaq, təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün Aİ və NATO-ya üzv olmağı prioritet vəzifə kimi müəyyənləşdirdilər. Bu dövlətlər üçün Aİ iqtisadi inkişafa təminat verən bir qurumdursa, NATO hərbi-siyasi bloku mümkün ola biləcək hərbi təhlükələrdən sığortalanmağın qarantı hesab olunur.

Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra Aİ Şərqi Avropanın keçmiş kommunist ölkələri ilə onların siyasi sistemlərini və iqtisadiyyatlarını Aİ kriteriyalarına uyğunlaşdırmaq üçün işləməyə başladı. 1998-ci ilin martında Kipr, Çexiya, Estoniya, Macarıstan, Polşa və Sloveniya ilə danışıqlar başladı. 1999-cu ilin dekabrında isə danışıqlar daha 6 ölkənin- Bolqarıstan, Latviya, Litva, Malta, Rumıniya və Slovakiyanın üzünə açıq elan olundu. 2001-ci ildə bu ölkələrdən onuna, Kipr, Çexiya, Estoniya, Macarıstan, Latviya, Litva, Polşa, Sloveniya və Maltaya danışıqların son mərhələsi təklif olundu. Nəticə etibarilə bu ölkələrlə müqavilə 16 aprel 2003-cü ildə imzalandı və onların üzvlüyü 1 may 2004-cü ildə təsdiq olundu. Bolqarıstan və Rumıniya ilə danışıqların əsas hissəsi 2004-cü ilin dekabrında bitməli də, onların rəsmi üzvlüyü 2007-ci ilin 1 yanvarında təsdiqləndi. 1 iyul 2013-cü ildə Xorvatiyanın

da üzvliyə qəbul olunması ilə Aİ üzvlərinin sayı 28-ə çatdı [6, 12-13]. Avropada inteqrasiya prosesinin genişlənməsi ilə yanaşı Avropa Birliyindən ayrılan dövlətlər də oldu. 1973-cü ildə Danimarka Avropa Birliyinə üzv olarkən bu dövlətin bir hissəsi kimi Qrenlandiya da onun üzvü oldu. 1982-ci ildə adada referendum keçirildi və əhali AB-dən ayrılmağı dəstəklədi. 1985-ci ildə Qrenlandiya AB-dən ayrıldı. 2016-cı ildə Birləşmiş Krallıqda keçirilmiş referendum nəticəsində seçicilər ölkənin Aİ-nı tərk etməsinə səs verdilər. Əgər Qrenlandiyanın ayrılması iqtisadi səbəblərlə bağlı olub demək olar ki, təsirsiz ötüşsə də, Avropa İttifaqında üçüncü iqtisadiyyata malik olan Birləşmiş Krallığın qurumdan ayrılmasının mühüm siyasi və iqtisadi təsirləri oldu. Ölkənin Aİ-dan ayrılmasının əsas səbəbi britaniyalıların Avropa İttifaqında dərinləşən inteqrasiyanın ölkənin dövlət suverenliyini məhdudlaşdırması təhlükəsindən narahat olmaları idi.

NATO - nun strateji baxışına əsaslanan genişlənmə siyasəti son 23 ildə davamlı olaraq həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, NATO-nun genişlənmə siyasəti yeni olmamaqla yanaşı təşkilatın təsir dairəsini və gücünü artırmaq strategiyası kimi dəyərləndirilir. Kollektiv Qərbin təhlükəsizlik “çətiri” olan Alyans bu günə kimi səkkiz genişlənmə mərhələsindən keçib. NATO-nun şərqə doğru genişlənməsinin nəticəsi olaraq hal-hazırda təşkilat Avropa kontinentinin böyük hissəsini əhatə edir. Üç Avropa ölkəsi, Bosniya - Herseqovina, Ukrayna və Gürcüstan Alyansa üzv olmaq istəyini xarici siyasətlərinin əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyənləşdirib [8]. 2022-ci ildə Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlanması beynəlxalq münasibətlər sisteminə böyük təsir göstərdi. Müharibə və Qərb ölkələri tərəfindən Rusiyaya qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsi beynəlxalq iqtisadi əlaqələrə mənfi təsir göstərir. Ənənəvi olaraq birtərəfli siyasəti yeridən Şimali Avropa dövlətləri İsveç və Finlandiya NATO-ya üzv olmaq üçün müraciət etdilər və onların müraciəti qəbul edildi. Eyni zamanda Qərbin sanksiyaları ilə üzləşmiş Rusiya Çin, İran, Hindistan və Avro-atlantika məkanından kənarında yerləşən digər ölkələrlə iqtisadi-siyasi əlaqələrini genişləndirməyə çalışır. Beynəlxalq münasibətlərin kəskinləşməsi şübhəsiz ki, qloballaşma prosesinə də təsir göstərir.

Bəzi mülahizələrə görə qloballaşma konsepsiyası müasir dünyada yeni düzən yarada biləcək ideyalar sistemidir. Qloballaşma tərəfdarlarının fikrincə bu proses insanların hüquq və azadlığını genişləndirəcək, dini, mədəni və siyasi tolerantlığı artıracaq, əhalinin rifah səviyyəsini yüksəldəcəkdir. Mövcud ekoloji (qlobal istiləşmə, ətraf mühitin çirklənməsi), sağlamlıq (SPİD, “quş qripisi”, covid-19 və s.), iqtisadi (zəngin ölkələrlə kasıb ölkələr arasında uçurumun dərinləşməsi), sosial (kütləvi yoxsulluq), siyasi (etno-siyasi münaqişələr) və təhlükəsizlik (terrorçuluq, beynəlxalq hüquqa riayət olunmaması) problemlərini hətta böyük dövlətlər belə təkbəşinə həll etmək iqtidarında deyillər. 11 Sentyabr terror aktı və İŞİD terror təşkilatının insanlığa qarşı törətdiyi cinayətlər bunu bir daha göstərdi.

Qloballaşmaya münasibət həmişə fərqli və ziddiyyətli olmuşdur. Bu gün də bu hadisəni öz etnik-mədəni identikliyi, rifah halı və suverenliyi üçün təhlükə hesab edən cəmiyyətlər və ölkələtlər mövcuddur. Avropadan kənarında, əsasən də Asiyada yerləşən bəzi dövlətlər

qloballaşmanı Qərb dəyərlərinin və unifikasiyanın təbliği və yayılması kimi dəyərləndirirlər. Maraqlıdır ki, Qərb ölkələrində də cəmiyyətin önəmli hissəsi qloballaşmaya müsbət yanaşmır.

Avropada bir çox mütəxəssislər hesab edirlər ki, qloballaşma milli əlamətlərin, mədəniyyətlərin sıxışdırılmasına, tənəzzülünə gətirib çıxaracaq. Mühafizəkar İngiltərə bu prosesə empirik yanaşmağa üstünlük verir, Norveç ölkə daxilində iqtisadiyyatın zəifləməsindən, sosial problemlərin yaranmasından ehtiyatlanır, AI girmir. Fransa dilini, mədəniyyətini yad təsirlərdən qorumaq üçün get-gedə aktivləşir, gizli emiqrant axınlarına qarşı mübarizəni sərtləşdirir [5, s.193].

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq dünyada demokratik idarə üsuluna malik dövlətlərin iqtisadi inkişaf sürəti avtoritar dövlətlərlə müqayisədə daha yüksək idi. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələri ilə rəqabət aparən avtoritar siyasi sistemə malik olan Sovetlər Birliyi başda olmaqla sosialist bloku ölkələri uğursuzluğa düşər oldular. Planlı təsərrüfata əsaslanan sosialist iqtisadi sisteminin tarixin sınağından çıxma bilməməsi bu blokun süqutunun əsas səbəblərindən biri idi.

Harvard universitetinin iqtisadçısı Ceffri Saks araşdırmışdır ki, 1970-90-cı illərdə inkişaf etməkdə olan açıq sistemli ölkələrin iqtisadi inkişaf göstəriciləri, orta hesabla 4,5%, nisbətən qapalı ölkələrin inkişafı isə 1%-dən aşağı olmuşdur. Dünyada iqtisadi inkişafın mənzərəsi bu gün dəyişib. Çin və Hindistanın göstəriciləri təəccüb doğurur [5,194]. XX əsrin sonlarında geniş islahatlar keçirən Çin yeni əsrin əvvəllərində iqtisadi inkişafda böyük uğurlar əldə edərək dünyanın ikinci iqtisadiyyatına çevrildi. Liberal Qərb dəyərlərini qəbul etməyən, kommunist ideologiyası və təkpartiyalı siyasi sistemə əsaslanan Çin dövlətinin iqtisadi uğurları, yalnız açıq sistemli ölkələrin yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olmasının mümkünlüyü haqqında dünyada formalaşmış tezisi şübhə altına aldı. Çinlə yanaşı iqtisadi gücünü xeyli artırmış Hindistan da dünyanın iqtisadi və siyasi həyatında daha fəal rol oynamaq iddiasındadır. BRİCS ölkələri (Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin, Cənubi Afrika Respublikası) dünya maliyyə sistemində daha fəal rol oynamaq üçün yeni layihələr həyata keçirməyi planlaşdırırlar. 2023-cü ildə Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İran, Misir, Argentina və Efiopiyanın təşkilata qoşulması qurumun nüfuzunun artdığını göstərir. İnteqrasiya səviyyəsinin dərinləşəcəyi halda bu təşkilat Qərb dövlətlərinin dominantlıq etdiyi beynəlxalq iqtisadi təşkilatlara rəqib ola bilər.

XX əsrin sonunda tamamilə təbii gözləntilər məcrasında aparıcı müəlliflərin ideoloji mübarizənin olmadığı şəraitdə yeni dünya nizamının formalaşması barədə proqnozların əks olduğu fundamental paradigmalarda dəyişməsi haqda araşdırmaları ortaya çıxmağa başladı. Bu istiqamətdə əlamətdar işlərdən biri məşhur Amerika filosofu Frensis Fukuyamanın "Tarixin sonu və sonuncu insan" kitabı oldu. Müəllif bu kitabda Qərb dəyərlərinin kommunizm üzərində zəfərinin semantikasını təsvir edib. Bu əsərdə ifadə olunmuş baxışların əsasını təşkil edən ideyaya görə Qərb nümunəli demokratiyanın yayılması geosiyasi və sosiomədəni təkamülün bəşəriyyət üçün son mərhələsini reqlamentləşdirməli idi. Lakin

F.Fukuyamanın nəzəriyyəsi tarixin sonundan xəbər vermirdi, yalnız qlobal ideoloji sarsıntılar, müharibələr və inqilablar dövrünün başa çatmasını postulat şəklində bəyan edirdi. Lakin beynəlxalq münasibətlər sisteminin sonrakı inkişafı əyani şəkildə göstərdi ki, suveren dövlətlərə liberal demokratiya konsepsiyasını inkişafın yeganə rəşional modeli kimi zorla qəbul etdirmək cəhdləri həm vaxtımdan tez, həm də səhvdir [7]. Təkcə varlılar və kasıblar arasında deyil, ümumilikdə zəngin və kasıb ölkələr arasında da uçurum getdikcə genişlənir. XX əsrin sonunda dünyanın ən zəngin ölkələrində yaşayan əhalinin 20%-inin payına dünyada istehsal olunan ümumi məhsulun 86%-i düşür. Sonuncu beşlikdə yer alan ölkələrin isə bu göstərici cəmi 1%-i təşkil edir. Ətraf mühitin çirklənməsinə görə də post-sənaye ölkələri liderlik edir [10]. Qloballaşma prosesi inkişaf etməkdə olan ölkələrə müəyyən perspektivlər vəd etsə də, obyektiv reallıq proqnozları təsdiqləmir. Müasir dövrdə zəngin ölkələrlə kasıb ölkələr arasında iqtisadi fərqlər kifayət qədər böyükdür. Onu da qeyd etmək lazımdır inkişaf etmiş ölkələrin mütləq əksəriyyəti Avropa dövlətləridir. Amerika qitəsində bu qrupa ABŞ və Kanada, Asiyada Yaponiya, Cənubi Koreya, İsrail, Sinqapur və Tayvan, Okeaniyada Avstraliya və Yeni Zelandiya daxildir. Bu isə onu göstərir ki, bir neçəsi istisna olmaqla Asiya, Afrika və Latın Amerikasındakı keçmiş müstəmləkə və yarımmüstəmləkə ölkələr inkişaf səviyyələrinə görə yenə də əksəriyyəti Avropa ölkələri olan inkişaf etmiş dövlətlərdən geri qalırlar.

Bu isə öz növbəsində inteqrasiya proseslərinin genişlənməsinin bəşəriyyət qarşısında duran sosial-iqtisadi problemlərin həll etməyə qadir olması ideyasını şübhə altına alır. Aİ və NATO-dakı inteqrasiya prosesləri Rusiya tərəfindən öz təhlükəsizliyinə təhlükə kimi qiymətləndirilir. Digər tərəfdən Asiya-Sakit okean regionunda ABŞ və Çin arasında gərginlik vardır. Beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə də ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilat olan BMT-nin beynəlxalq hüququn pozulmasının qarşısını ala bilməməsi və münəaqışələrin həllində fəaliyyətsizliyi beynəlxalq münasibətlər sisteminin və beynəlxalq institutların ciddi böhran keçirdiyini göstərir. Bu isə öz növbəsində orta və kiçik dövlətləri iqtisadi və təhlükəsizlik məsələlərinin həllində beynəlxalq qurumlara müqayisədə daha çox regional təşkilatlarla əməkdaşlığa sövq edir.

Nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlardan biri də Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatıdır. ŞƏT regional əməkdaşlıq təşkilatıdır. Əsas əməkdaşlıq mövzusu təhlükəsizlik olan ŞƏT ilk olaraq 1996-cı ildə Çin, Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan tərəfindən Şanxay Beşliyi adı ilə yaradılıb. 2001-ci ildə Özbəkistanın da qatılması ilə adı Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı olaraq dəyişib. 2005-ci ildə Hindistan və Pakistan da təşkilata müşahidəçi qismində qatılıb, 2017-ci ildə tam üzvlüyə keçiblər. Beləcə, təşkilatın üzv sayı səkkizə çatıb. Təşkilata üzvlük müqaviləsini 15 sentyabr 2022-ci ildə son zirvə görüşündə imzalayan İran 2023-cü ilin aprelində tam hüquqlu üzv olmuşdur. ŞƏT daxil olan ölkələrin əhalisi dünya əhalisinin 40 faizini təşkil edir [4]. Asiyada Rusiya və Çin arasında təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi ŞƏT-in yaradılmasının əsas məqsədi hesab olunur. Təşkilatın üzvləri

təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq edib birgə hərbi təlimlər keçirsələr də, bu təşkilat hərbi ittifaq deyildir. ŞƏT-in yaradılmasında əsas məqsəd bölgə ölkələrini kənar təzyiqlərdən və müdaxilələrdən qorumaqdır. Əgər bu təşkilata daxil olan Mərkəzi Asiya dövlətlərinin əsas hədəfi daha çox təhlükəsizliklərini təmin etmək və mümkün xarici təsirlərdən qorunmaqdırsa, Rusiya və Çin təşkilata üzv olan bölgə ölkələri ilə əlaqələrini inkişaf etdirməklə Qərblə siyasi, iqtisadi və hərbi qarşılıqlı əməkdaşlıq gücləndirməyə çalışırlar. Bir çox münaqişə ocaqlarının və mübahisəli sərhədlərin mövcud olduğu Avrasiya materikində bir sıra ölkələr fərqli səbəblərdən bu təşkilatla əməkdaşlığı genişləndirirlər. Monqolustan, Əfqanıstan və Belarusun müşühidəçi statusa malik olduğu ŞƏT-ə Aİ-na üzv qəbul edilməyən Türkiyənin maraq göstərməsi, Şri Lanka, Kamboca, Azərbaycan, Ermənistan, Nepal, Misir və Qətərlə yanaşı dialoq tərəfdaşı olması, təşkilatın nüfuzunun artdığını göstərir.

Ukrayna-Rusiya müharibəsi, Tayvanla əlaqədar olaraq ABŞ və Çin arasındakı gərginlik Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının beynəlxalq münasibətlər sistemindəki yerinə və bu təşkilata münasibətə də təsir göstərir. Qərblə mütəxəssislər Rusiya və Çinin daxil olduğu bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatı avtoritar ölkələr birliyi kimi dəyərləndirməklə ona ehtiyatla yanaşırlar. Eyni zamanda Avro-atlantika məkanından kənar yaranan bu təşkilatın cəlbediciliyinin artması dünyanın güc mərkəzləri arasında mübarizənin kəskinləşdiyini göstərir.

Şübhə yoxdur ki, bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar bu və ya digər şəkildə böhran keçirir: məsələn, NATO, Fransa prezidenti Emmanuel Makronun fikrincə, “beyin ölümü” yaşayır, ÜTT isə bir sıra analitiklər üçün “ölüdür”. Qloballaşma ilkin mərhələdə yenidən strukturlaşma və yenidən təşkil edilmədən daha çox parçalanma və məhv etmə ilə xarakterizə olunur. ABŞ keçmiş prezidenti Donald Trampın pozucu potensialı əməkdaşlıq sazişlərinə və institutlarına mənfi təsir göstərərək onların məqsədəuyğunluğunu şübhə altına aldı, çünki onların əksəriyyəti üçün dünyanın ən böyük dövlətinin qəbul etdiyi qərarlar səmərəli fəaliyyətin əsas şərti idi [11]. Beynəlxalq təşkilatların qərarlarının münaqişədə iştirak edən tərəflər üçün müstəsna olaraq tövsiyə əhəmiyyəti kəsb etməsi, onların mübahisələrin tezliklə həll edilməsindəki roluna neqativ təsir göstərir. Münaqişələrin artması, uzun sürən xarakter alması və beynəlxalq sülhə təhlükə yaratması onları tezliklə aradan qaldırmağa imkan verən təsirli vasitələr sistemi yaratmağı aktual problem kimi qarşıya qoyur [9, s.361]. Beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə də BMT-nin öz missiyasını yerinə yetirə bilməməsi, böyük güclər arasında rəqabətin kəskinləşməsi nəticəsində yeni münaqişə ocaqlarının yaranması, Qərb ölkələri tərəfindən bəzi ölkələrə qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsi və epidemiya müasir dövrdə qloballaşmaya mənfi təsir edən əsas amillərdir.

Güclü miqrasiya axınları və yeni ölkələrdə miqrantların həyatı müasir həyatın əsas probleminə çevrilib. Tanınmış kulturoloq V.Kimlika vurğulayır ki, “bu gün bir çox inkişaf etmiş ölkələrin ictimaiyyəti öz ölkələrində immiqrasiya artımından narahatdır. Bu, immiqrantların ölkəyə girişinin məhdudlaşdırılması, onların təcrid edilməsi və ya assimilyasiyasına yönəlmiş çoxsaylı tədbirlərdə özünü göstərir [13]. Qloballaşma prosesinə

tam paralel olaraq, etnik-milli birliklərin inkişafına, milli-mədəni dəyərlərin qorunmasına, “özgə dəyərlərin” lokal mədəni mühitə nüfuz etməsinə qarşı sanballı arqumentlərin və mübarizə taktikasının yaradılmasına istiqamətlənmiş daha bir fenomen mövcuddur ki, o, “qlokalizasiya” adlanır. Qlobalizasiyanın fonunda qlokalizasiya regional və milli müxtəlifliklərin silinməsinin və yox edilməsinin tam əksinə olaraq, onların qorunması və möhkəmləndirilməsi kimi təzahür edir. Qlokallaşmanın əsasında “desentralizasiya olunmuş ədalətli dünya” ideyası durur [2, s.159].

Sosializm sisteminin süqutundan sonra Qərb ölkələrinin dominantlıq etdiyi beynəlxalq təşkilatların mühüm rol oynadığı Avro-atlantika məkanından kənarında Qərb dəyərlərinin yeni bölgələrə nüfuz etməsi ilə birqütblü dünya düzəninə formalaşması prosesi başladı. Lakin XXI əsrin ilk onilliyindən başlayaraq Rusiya və Çinin siyasi və iqtisadi ambisiyaları, eyni zamanda Hindistan, Braziliya, Türkiyə və digər regional güclərin yürütdükləri xarici siyasət ikinci dünya müharibəsindən sonra formalaşmış beynəlxalq münasibətlər sisteminin ciddi böhran keçirdiyini göstərir. Ciddi əngəllərlə qarşılaşan qloballaşmanı əvəzləyəcək ideyalar yayılmaqda davam etsə də, bu prosesin fərqli alternativləri onunla rəqabət apara biləcək qədər populyar deyillər.

“Deqloballaşma”, millətçilik meyilləri və suverenliyə qayıdış çağırışlarına baxmayaraq, qloballaşma dayanmır, əksinə, istiqamətini kökündən dəyişir və sürətlə inkişaf edir. Yeni qloballaşma yeni idarəetmə və əməkdaşlıq üsullarının yaranmasına səbəb olur və buna görə də mövcud dünya nizamına meydan oxuyur [11].

Yeni dövrdə Avropa sivilizasiyası sürətlə inkişaf etməyə başladı. Avropa ölkələrində sənaye çevirilişi dünyanın digər regionlarından daha tez baş verdiyi üçün bu qitə iqtisadi cəhətdən dünyanın ən inkişaf etmiş bölgəsinə çevrildi. Texnoloji üstünlüklərindən istifadə edən Avropanın inkişaf etmiş dövlətləri siyasi və mədəni dəyərlərini, Qərb həyat tərzini dünyada geniş şəkildə yayırdılar. Buna görə də qloballaşma müəyyən mənada Qərb dəyərlərinin yer kürəsinin müxtəlif bölgələrinə nüfuz etməsi kimi də qiymətləndirilə bilər. İkinci dünya müharibəsindən sonra yeni vüsət alan qloballaşma prosesinə XX əsrin sonunda keçmiş sosialist bloku ölkələrinin də qatılması inteqrasiya proseslərini daha da sürətləndirdi. Lakin siyasi və iqtisadi rəqabətin kəskinləşməsi, beynəlxalq hüququn bəzi hallarda işləməməsi qloballaşma prosesinə mənfi təsir göstərir. Müasir dövrdə qloballaşma ilə yanaşı milli-mədəni dəyərlərin qorunub saxlanmasına və “özgə” dəyərlərin ənənəvi dəyərlər sisteminə təsirinə qarşı yönəlmiş qlokalizasiya adlanan antiqlobalistlər hərəkatı da genişlənməkdədir. Maraqlıdır ki, antiqlobalistlər hərəkatı da, qloballaşma kimi Avropada yaranmışdır. Avro-atlantika məkanından kənarında antiqlobalistlər Qərbin liberal dəyərlərinin nüfuz etməsinə qarşı çıxdıqları halda, Qərb ölkələrində isə onlar immiqrantların axını ilə əlaqədar olaraq öz dəyərlərini mümkün təhlükələrdən qorumaq uğrunda mübarizə aparırlar.

Nəticə

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində qloballaşma prosesinin genişlənməsi ilə yanaşı etno-siyasi münaqişələr də geniş miqyas aldı. Qərbi ölkələrinin dominantlıq etdiyi beynəlxalq təşkilatların münaqişələri nizamlaya bilmədiyi üçün nüfuzlarını itirmələri ilə yanaşı, Avro-atlantika məkanından kənarında regional təşkilatların formalaşması prosesi sürətləndi. Ənənvi dəyərlərinə üstünlük verən Çin və Rusiyanın təkqutblü dünya düzənini qəbul etməmələri, nəqliyyat dəhlizləri və resurslar uğrunda rəqabətin və qarşıdurmaların kəskinləşməsi fonunda qlobalizasiya hərəkəti qloballaşmaya alternativ kimi meydana çıxmışdır. Obyektiv xarakter daşmasına baxmayaraq qloballaşma prosesi ciddi problemlərlə qarşılaşır. Son illərdə dünyada cərəyan edən proseslər qloballaşmanın müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasının vacib olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Aslanova R. (2004). *Qloballaşma və mədəni müxtəliflik*. Bakı, Elm
2. Hacıyev A.N., Cəfərova E.H., Məmmədov İ.M. (2018). *Multikulturalizmə giriş*: Bakı
3. Həsənov Rəhim. *Qloballaşma prosesinin xarakterik xüsusiyyətləri*.
<https://nezermedia.az/maraqli/7082>
4. <https://www.bbc.com/azeri/articles/cg318qlg8ywo>
5. İbrahimli X. (2008). *Politologiya*. Bakı; Qanun
6. İsamıyızadə T. (2015). *Avropa İttifaqının genişlənmə strategiyası*. Bakı
7. Mehdiyev Ramiz. *Dünya nizamından nizamsızlığa doğru*.
<https://azertag.az › store › files › file>
8. Məmmədli M. NATO - nun şərqə doğru genişləndirilməsi prosesinə konseptual baxış.Təhlil - Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi.<https://aircenter.az/uploads>
9. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. (2014). *Politologiya*. Bakı, Apostroff
10. Лемещенко П.С. (2005). Глобализация: миф, виртуальность или реальность?//Проблемы современной экономики, Санкт-Петербург, N 1/2 (13/14)
11. Постел-Винай К. (2020). Глобализация 4.0 и новые модели международного сотрудничества//*Вестник международных организаций*. Москва, Т.15. № 2
12. Хантингтон Самюэль . (2003). *Столкновение цивилизаций*. АСТ, Москва
13. Kymlicka W., Banting K. (2006). *Immigration, multiculturalism and the welfare state* // *Ethics and international affairs*. № 20 (3). p 281-304

GLOBALIZATION IN THE CONTEXT OF INTENSIFICATION OF INTERNATIONAL RELATIONSHIPS

Kamal Mahmudov

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The article explored the causes and historical roots of globalization, noted various methodological approaches to this phenomenon. As a result of globalization, along with the formation of ideas and ideologies that justify the irreversibility of trends leading on the unification of the world, conservative elements that hinder progress are consistently eliminated. By describing the historical stages of the development globalization process, the main concepts existing in the scientific community were interpreted. The political, economic and integration processes in the world were analyzed, especially in Western countries and in the Euro-Atlantic space, at the same time, the strengthening of anti-globalization tendencies and the emergence of alternative ideas at the end of the 20th and the beginning of the 21st century. The weakening of the influence of international organizations on global processes, the transformation of regional organizations into centers of power and the success of glocalization indicate that ideas alternative to globalization are being actively spread in most large states.

Key words: integration, globalization, international organizations, anti-globalization, glocalization

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕНСИФИКАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Кямал Махмудов

Ленкоранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

В статье исследованы причины и исторические корни глобализации, отмечены различные методологические подходы этого феномена. В результате глобализации, наряду с формированием идей и идеологий, оправдывающих необратимость тенденций, ведущих к унификации мира, последовательно устраняются консервативные элементы, тормозящие прогресс. Путем описания исторических этапов развития процесса глобализации были интерпретированы основные концепции, существующие в научном сообществе. Были проанализированы политические, экономические и интеграционные процессы в мире, особенно в западных странах и в Евро-атлантическом пространстве, и в тоже время усиление антиглобалистических тенденций и появление альтернативных идей в конце XX в начале XXI века. Ослабление влияния международных организаций на глобальные процессы, превращение региональных организаций в центр силы и успехи глокализации, свидетельствуют о том, что в большинстве крупных государствах широко распространяется идеи, альтернативные глобализации.

Ключевые слова: интеграция, глобализация, международные организации, антиглобализация, глокализация

Daxil oldu: 15.09.2023;

Çapa qəbul edildi: 24.11.2023;

Çap edildi: 29.12.2023